

Pregledni rad
Primljeno: 2. svibnja 2016.
Prihvaćeno: 19. srpnja 2016.
DOI: 10.15176/vol53no206
UDK 821.163.4.09-34:39
821.163.4(497.6).09
398.2(=163.4)

Usmene predaje o hudamu iz Harmana

AMIRA DERVIŠEVIĆ

Pedagoški fakultet u Bihaću

U okviru mitoloških predaja zabilježenih među bošnjačkim stanovništvom u Bosni kao posebna skupina izdvajaju se predaje o hudamu. Okosnicu tih kazivanja čine tradicijska vjerovanja u nadnaravno biće koje se pojavljuje u prostorima u kojima borave ljudi i lupom ili razbijanjem suđa upozorava ukućane na održavanje čistoće doma. Zabilježene predaje vezuju se za određena mjesta, ali i ljude koji su, vjerovalo se, posjedovali vlastitog uslužnog duha. U radu se kroz usporedbu današnjih mitoloških predaja o tom biću sa onima zabilježenim dvadesetak godina ranije na istom prostoru željelo ukazati na postojanost kazivanja o hudamu u bošnjačkoj usmenoj tradiciji.

Ključne riječi: bošnjačka usmena tradicija, vjerovanje, nadnaravna bića, hudam, predaje, demonološke (mitološke) predaje

Istraživanja usmene tradicije Bošnjaka provedena krajem 20. i početkom 21. stoljeća¹ pokazala su brojnost predaja u odnosu na druge tradicijske usmene pripovjedne oblike. Na osnovu zabilježene građe, koja je u većinom pohranjena u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, čini se da su historijske predaje prisutnije među pripovjedačima, nego što su to primjeri etioloških i eshatoloških, kulturnohistorijskih, mitskih predaja te legendi. Kao izraz kolektivnog sjećanja, historijske predaje sežu daleko u prošlost Bosne:

od vremena kad su, prema narodnom vjerovanju, ove prostore naseljavali nekadašnji, stari stanovnici Bosne (Kauri, Grci, Mađari, Lutorani), preko kazivanja koja se odnose na srednjovjekovno razdoblje Bosne (banovine i kraljevine), potom kazivanja koja su sadržajno vezana za četiristoljetno osmansko prisustvo na našim prostorima, pa sve do savremenosti. (Softić 2004: 34)

Promišljanja o osobitostima bošnjačkih usmenih predaja u odnosu na predaje zabilježene među Hrvatima i Srbima u Bosni i Hercegovini najviše se oslanjaju upravo na historijske predaje. Prema mišljenju Aiše Softić, predaje iz bošnjačke sredine,

¹ Radi se o terenskim istraživanjima Aiše Softić predstavljenim, između ostalog, u knjigama *Usmene predaje Bošnjaka* (2002) i *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja* (2005) te o mojim periodičnim terenskim istraživanjima usmene proze koja su se sastojala od odlaska u sela Bosanske krajine 2015. i 2016. godine.

pored toga što nedvojbeno baštine ustaljene motive, prisutne u različitim i čak vrlo udaljenim tradicijama, čuvaju sjećanje i na neponovljiv način pamte brojne ličnosti i događaje koji su značajno stariji od dolaska Osmanlija u naše krajeve i širenja islama u Bosni. U nekim primjerima bošnjačkih predaja na složen način prepliću se i prožimaju islamska i predislamska tradicija, čuvajući na taj način tragove na neke oblike davnog i iščezlog života na ovim prostorima. (Softić 2004: 33)

Privlači pažnju da nasuprot interesu za bilježenje i sakupljanje bošnjačkih usmenih predaja stoji nedovoljna zainteresiranost za njihovo izučavanje. Tradicijski usmeni pripovjedni oblici, prije svega predaje, u središtu su znanstvenog interesa Esme Smalbegović² i Aiše Softić.³ Istraživanjem predaja zabilježenih među Bošnjacima bavio se i Vlajko Palavestra.⁴ Spomenuti istraživači svoju su pažnju usmjerili u prvom redu ka historijskim predajama, dok su kazivanja koje pripadaju etiološkim i eshatološkim, kulturnohistorijskim, mitskim ili demonološkim predajama te legendama ostala postrani njihovog zanimanja. Predaje o kojima se vrlo malo pisalo, između ostalih, su mitološke ili demonološke koje zabilježene među Bošnjacima obuhvataju kazivanja o vilama, aždahama, zakopanom blagu, džinima, šejtanu i hudamu. Budući da je veći broj priča u čijem je središtu susret sa hudamom, uslužnim duhom – bićem iz tradicijskog vjerovanja – zabilježen devedesetih godina prošlog stoljeća na području sjeverozapadne BiH, tačnije na području Bihaća, terenskim istraživanjima provedenim tokom 2015. i 2016. godine na istom prostoru željela sam provjeriti prisustvo tih kazivanja među stanovništvom. Ciljevi istraživanja predstavljeni u ovom radu jesu prije svega utvrđivanje prisustva predaja o hudamu, a potom komparativnom metodom saznati koliko se te predaje, ukoliko su i danas sačuvane, razlikuju od onih zabilježenih prije dvadesetak godina na istom prostoru.

KO JE HUDAM?

U znanstvenoj literaturi koja se odnosi na bošnjačku usmenu tradiciju vrlo se malo može saznati o hudamu,⁵ uslužnom duhu. Najstariji zapis o tom nad-

² Riječ je o studiji *Narodna predaja o Sarajevu* objavljenoj 1986. godine.

³ Aiša Softić je autorica prve sintetske studije o bošnjačkim usmenim predajama pod naslovom *Usmene predaje Bošnjaka* (2002). Pored toga, priredila je i *Usmenu prozu Bošnjaka* (2004) te *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja* (2005).

⁴ Vlajko Palavestra autor je više radova u čijem je središtu bosanskohercegovačka usmenprozna tradicija. Između ostalog, objavio je knjigu *Historijska usmena predanja naroda u Bosni i Hercegovini* (1991).

⁵ Abdulah Škaljić u knjizi *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (1966) kao objašnjenje riječ *hudam* (isto: 335) donosi sljedeće: *hudam* -ama (ar.) poslušni duh, džin koji stoji u službi onoga koji saziva džinove ("sakuplja dairu"). tur. huddam, pl. od hadim "sluga".

naravnom biću usputna je bilješka u tekstu “Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini”, koji je Muhamed Kulinović Fejzi beg objavio u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 1898. godine. U dijelu teksta pod naslovom “Proricanja” stoji: “Horoz (kokot) kad doživi dvadesetu godinu, snese jaje. Ako bi ti to jaje nosio četrdeset dana pod lijevim pazuhom, izlegao bi se huddam (gjavo) štogod bi ti od njega zatražio, on bi ti nabavio” (Kulinović 1898: 511). Tragom tog bića u dostupnoj literaturi pažnju privlači tekst “Pučko praznovjerje i mitologija” Petra Bulata iz 1922. godine. Pišući o slavenskoj mitologiji, Bulat spominje, između ostalih, hudiće – mitska bića koja se javljaju ili kao duhovi vezani za duše preminulih ili su to “predstavnici oživljenih prirodnih pojava, a nose pretežno obilježje kršćanskih zlih duhova, odnosno vragova” (Bulat 1922: 60). U suvremenoj literaturi o bošnjačkoj usmenoj prozi hudam se dovodi u vezu sa džinima – nevidljivim bićima koja su prema islamskom vjerovanju stvorena od vatre i koja poput ljudi imaju razum te slobodu izbora između dobra i zla. Omer b. Sulejman el-Eškar u knjizi *Svijet džina i šejtana* bilježi sljedeće:

Prema jezikoznalcima, džina postoji nekoliko kategorija. U osnovnom značenju, za njihove individue kaže se *džin*. Ako se podrazumijevaju oni džini koji žive s ljudima, kaže se *ummar*. Džine koji se bave djecom ljudi nazivaju *ervah*. Ako su zločesti i uznemiravaju ljude, to su *šejtani*. Ako su gori od toga, onda su to *maridi*, a ako su još gori i više napasni, to su onda *ifriti* [...] (El-Eškar 2010: 11)

Svijetu džina, dakle, pripada i šejtan (đavo) ili Iblis, kako se spominje u Kur'anu. Nijaz Omer primjećuje da “njegovo neprijateljstvo prema ljudima potječe još od prvog dana čovjekovog stvaranja, dakle, od kako je istjeran iz Dženneta (Raj) zbog nepoštovanja Božije naredbe da se pokloni (učini sedždu) pred Ademom (Adam). Tada se Iblis zakleo da će ostati vječni neprijatelj Ademu i njegovom potomstvu” (Omer 2007: 78). Aiša Softić predaje o hudamu zabilježene u bošnjačkoj sredini posmatra u okviru predaja o džinima:

Za hudama možemo reći da sažima odlike i dobrog i zlog džina. Po nekim osobinama, koje se vezuju uz njega, kao što su način sticanja i mjesto obitavanja, hudam predstavlja kućnog duha ili još preciznije – uslužnog duha. Ovaj duh uvijek je vlasništvo i u službi je isključivo pojedinca. [...] U nekim slučajevima se o njemu kazuje kao o dobrom duhu, dok se u drugim ističe da je zao, posebno osvetoljubiv. (Softić 2002: 69)

Privlači pažnju da po nekim svojim osobinama on neobično podsjeća na macića o kojem je pisao Ivan Lozica u tekstu “Dva demona: orko i macić”. Istražujući priče o nadnaravnim bićima, Luka Šešo primjećuje:

Po svom djelovanju macić je ambivalentno biće. Čovjeku čini i dobro i zlo, odnosno vjeruje se da su macići zaslužni za dobar ulov ribe te da onome koji mu uspije ukrasti crvenu kapicu donosi blago. S druge strane, macić je odgovoran za niz loših djela kojima šteti čovjeku. (Šešo 2012: 134)

Kao objašnjenje riječi hudam u *Bosanskom etnološkom rječniku* stoji da je to sluga, a “posjedovanje Hudama (ličnog džina) u Bosni se udomaćilo pod uticajem arapske magije”⁶ (Mičijević 2009: 118). Svom gospodaru hudam je mogao pomagati na različite načine, a od njega su se tražile najnevjerovatnije stvari – “daljinska putovanja kopnom ili morem, nevidljivost, činjenje da voda pred očima drugih ljudi nestane i slično” (Mičijević 2009: 119).

HUDAM U KAZIVANJIMA ZABILJEŽENIM MEĐU BOŠNJAČKIM STANOVNIŠTVOM

U tradicijskom vjerovanju Bošnjaka hudam je prisutan kroz pouke starijih upućene mlađim članovima porodice da navečer posebno prostor kuhinje mora biti čist i uredan jer hudam neurednost kažnjava razbijanjem suđa ili bukom koja uznemirava ukućane. Ovdje treba spomenuti i vjerovanje da nečiste prostore posjećuju i džini nevjernici koji mogu predstavljati opasnost za ljude. Za razliku od hudama, koji svojim djelovanjem potiču na čistoću i urednost, džini nevjernici, prema islamskom vjerovanju, a koje je preko vjeroučitelja ušlo u usmenu tradiciju Bošnjaka, vole neurednost i nečistoću jer u takvom prostoru najradije obitavaju. Čistoća je veoma važna u islamu. Ona može biti unutrašnja (čistoća duše) i vanjska (čistoća tijela, doma, ulica...). Jedan od preduvjeta za obavljanje *namaza* (molitva kod muslimana), koji je jedan od temelja islama, jest čistoća tijela, odjeće i mjesta na kojem se molitva obavlja.

Iako je u skromnoj literaturi o hudamu navedeno da se hudam može steći prizivanjem i duhovnim treningom (Mičijević 2009: 119), zabilježeni primjeri bošnjačkih usmenih predaja donose samo jedan način postanka tog bića i to posredstvom jajeta. Narodna vjerovanja zabilježena u 21. stoljeću, za razliku od onih s kraja 19. stoljeća koja je donio Muhamed Kulinović Fejzi beg, nešto su preciznija jer čovjek koji nosi jaje pod pazuhom mora se neprestano

⁶ Prema Senadu Mičijeviću, u prošlosti Bosne je bilo učenih ljudi koji su posjedovali osobne sluge u duhovnom svijetu. Do njih se dolazilo dvojako: prizivanjem i duhovnim treningom. Kad bi se hudam pojavio prizivač i hudam bi sklopili doživotni ugovor ispisan na prstenu. Međutim, bilo je važno da praktikant bude bogobojazan čovjek te da ga taština i želja za moći ne zanesu jer bi ga to odvelo u propast. Korist od hudama ogledala se, između ostalog, i u tome što su oni koji su ih prizvali mogli znati prilikom obavljanja svakodnevnih poslova da li su okruženi iskrenim ili neiskrenim ljudima. Bitno je napomenuti da uspostavljanje izravnog kontakta sa bićima iz duhovnog svijeta nije bilo posve bezazleno jer je postojala opasnost da se umjesto dobrog prizove zao hudam, što bi završavalo loše za čovjeka.

moliti Bogu. Prisjećajući se djetinjstva, M. K., umirovljena učiteljica iz Bihaća, pripovijedala je kako je kao djevojčica pitala majku kako je nastao hudam:

To stariji čovjek nosi 40 dana jaje pod pazuhom i da se tada nakon 40 dana stvorilo to stvorenje, neko malo sićušno. Jednostavno ga zvali adžica.⁷ Mogao je da prođe kroz ključaonicu, toliko je bio sićušan, mali. Niko ga nije mogao vidjeti, samo njegov gospodar. Niko nije mogao s njim komunicirati, samo njegov gospodar.⁸

Za razliku od vjerovanja o hudamu koja su i danas prisutna među bošnjačkim stanovništvom i koja se odnose na njihovu funkciju da upozoravaju na čistoću i urednost, usmene predaje o hudamu vezuju se uglavnom uz određene osobe. Profesor Muhamed Filipović kazivao je da se u Ključu, rodnom mjestu njegovog oca, vjerovalo da hudam boravi u kući Osman-bega Filipovića i da se javljao na različite načine, a “najviše uznemiravanjem ukućana lupom, prosipanjem brašna po kući ili načinima kojima se skreće pažnja na sebe” (Softić 2002: 70). Hudam je, vjerovalo se, bio u službi i Arif-bega Đumišića. Muhamed Filipović je u jednom razgovoru pripovijedao događaj kojem je svjedočila njegova majka. Prilikom posjete svojoj sestri Arif-aga je zatražio da mu jedna snaha ujutro skuha kahvu.

Jetrva moje majke, vesela mlada žena, kazala je: “Baš ću mu ja ustajati!” Moja majka kazuje da je nju ujutro rano probudila žena po imenu Gopa koja je radila u kući, i da je ona skuhala kahvu. Kasnije se ispostavilo da Gopa zapravo nije uopće ustajala, nikoga budila, a da je jetrva imala nepritilika jer joj je cijela soba bila izdignuta. Te čudne događaje svekrva je mojoj majci protumačila: “A to je onaj njegov!”, pri tome misleći na hudama. (Softić 2005: 32)

U Varcar-Vakufu prepričavalo se da je i kadija (sudija) Bahtijarević posjedovao hudama. “Tada su se oko njegove kuće zbivali veoma čudni događaji. Na kući je, s vremena na vrijeme, padalo kamenje, krov se tresao iako nije bilo moguće ni na kakav način utvrditi šta je tome uzrok” (Softić 2002: 71). Hudami nisu bili samo u službi muškaraca. Usmena tradicija čuva kazivanja o ženama koje su imale svog kućnog duha. Jedna od njih bila je supruga nekog Hadžiabdage iz Banja Luke za koju se “govorilo da posjeduje svog Hudama. Tako se naime tumačio čudan događaj da je Hadžiabdaginica napadnuta uz ramazan dok je bila na namazu, u svojoj kući i u prilici kada je više osoba bilo u prostorijama gdje je ona živjela a niko od prisutnih nije vidio niti zamijetio neku osobu koja je to učinila” (Softić 2005: 32). Osim primjera koji ukazuju

⁷ Uz riječ *adžo* Abdulah Škaljić u knjizi *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* na str. 71. donosi sljedeće objašnjenje: starac, dedo, amidža, striko.

⁸ Kazivala M. K. (1940) iz Bihaća. Zapisala Amira Dervišević 2015. godine.

na povezanost hudama i pojedinaca, Aiša Softić zabilježila je i jednu predaju u kojoj se hudam dovodi u vezu sa napuštenim stambenim objektom: “Ima u Srebrenici, ako ne vjeruješ pitaj koga hoćeš, zgrada gdje je bila stara kame-njara, uveče ha mrak pane, zveka kaže, stoji tanjira i kašika i nema šta nema šta se ne čuje u toj zgradi. Hudam” (Softić 2005: 32).

Hudam u bihaćkim predajama zabilježenim krajem 20. i početkom 21. stoljeća

Boraveći sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća na prostoru Bosanske krajine, Aiša Softić je zabilježila, pored ostalog, pet kazivanja čija je okosnica narodno vjerovanje o hudamu. Kazivanja su zapisana na području Bihaća, preciznije u dijelu grada koje se zove Harmani. Radi se o urbanom prostoru naseljenom starosjedičkim stanovništvom pretežno islamske vjeroispovijesti. Zabilježene predaje obuhvataju kratka priopćenja “informacije u sklopu govorne riječi” (Bošković-Stulli 1997: 23), ali i sižejno razvijena kazivanja. Kao najčešći oblik izdvajaju se memorati – “pričanje o događaju po vlastitom sjećanju” (Bošković-Stulli 1997: 23). Većini zabilježenih priča zajedničko je to da se radi o sekundarnim memoratima jer se zasnivaju na doživljajima kazivaču bliske osobe. Uvidom u sadržaj kazivanja, otkrivamo da se odnose na hudama koji je obitavao u kući Hasiba Kadića i kojeg su poznanici nazivali Dedo Hudam. Jedno od kazivanja pripovijedala je Enisa Jusić:

Mi smo to kao djeca slušali, i ona nama priča. Kaže, neki je čovjek držao jaje četrdeset dana pod pazuhom pa da je sanjao da će izleći se taj hudam. To je bio neki duh, nešto. On je bio dobar. Uvijek se prije nego što će se on pojaviti u određenom obliku – zeleno svjetlo. Vjerovatno nur misli pod tim zelenim svjetlom, da se na tom mjestu pojavljivao hudam. A navodno je to bilo u toj staroj hodžinskoj kući. Kadića kući. Ta stara kuća je sad srušena. (Softić 2005: 30)

O hudamu je pripovijedao i Edhem Alagić:

U nas je bila ovdje kuća Kadića, poodavno je to bilo, pa u njega u kući bio taj duh. Pa onda, on je kažu kako je, kad hoće da prestraši, uzdrma kućom, zadrma kućom. I taj hudam se čuo u tim Kadićima vavik. Samo u njih bio. Ko će znati to, šejtani. I Alihodža je znao to. Plaholjević. On je znao te i ličiti. (Softić 2005: 31)

O ukorijenjenosti priča o nadnaravnom biću među stanovnicima Bihaća možda najbolje svjedoči poslovice koju je sačuvala usmena tradicija: Čuvaj se hudama iz Kadića hamama. Prema Asimu Bajriću rođenom 1926. godine:

Bilo je tu u Harmanima baš: Čuvaj se hudama iz Kadića hamama. Pričali su da se obično naveče, noću žene kad bi ostavile sude, ako ne bi oprale da bi došli ti hudami, lupali, pravili nered, ako ne bi oprali sude na vrijeme. (Softić 2005: 31)

O istraživanju provedenom tokom 2015. i 2016. godine u Harmanima

Kako je od spomenutog terenskog istraživanja Aiše Softić prošlo osamnaest godina, zanimalo me je da li stanovnici Harmana još uvijek čuvaju kazivanja o hudamu, budući da su obje kuće za koje se pretpostavljalo da u njima obitava hudam srušene, a pojedinac koji je posjedovao hudama više nije živ. Istraživanja su obavljena periodično tokom 2015. i 2016. godine i njima je bilo je obuhvaćeno područje Harmana u kojem su se nalazile dvije kuće porodice Kadić. Građu sam prikupljala tokom unaprijed dogovorenih susreta sa informatorima do kojih sam dolazila preko poznanika. Bilo mi je važno da do informatora dođem upravo preko poznanika jer sam već tokom prvih razgovora primijetila da informatori sa nelagodom pripovijedaju nepoznatoj osobi priče o čovjeku čije potomke lično poznaju. Uglavnom sam se koristila polustrukturiranim intervjuom i aktivnim sudjelovanjem u razgovoru. Nastojala sam da sugovornici što manje primijete moju ulogu istraživača i pokušavala sam se što više približiti ulozi običnog sugovornika. Građu sam dokumentirala zvučnim zapisom (diktafonom). Nakon transkribiranja odabrana građa, koje je pohranjena na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću, poslužila je kao materijal za promišljanja o postojanosti usmenih predaja o hudamu iz Harmanskog progana (sokaka). U ovaj sam rad uvrstila samo neke primjere koje sam zabilježila prilikom istraživanja.⁹

Tokom intervjua sugovornici nisu bili jedinstveni po pitanju toga u kojoj kući se pojavljivao hudam. Obje su bile smještene u Harmanima, u obje su živjele porodice Kadić, ali ih je dijelila prostorna udaljenost i potok Drobnica. Najstarija kazivačica je 1918. godište, a najmlađa 1990. Svi su kazivači, njih trideset, rođeni u Bihaću, različitog su spola i obrazovanja. Na osnovu do sada sakupljene građe, može se zaključiti da mlađi sugovornici (do četrdeset godina starosti) o hudamu znaju samo na razini narodnog vjerovanja. Dakle, to su nevidljiva bića kojima su odrasli plašili djecu. Ta su vjerovanja prenosili najčešće stariji članovi porodice, obično majke (bake) ili djeca tokom druženja i igre. Hudami se u tim vjerovanjima nisu povezivali sa konkretnom osobom ili prostorom. Stariji sugovornici (više od šezdeset godina starosti)

⁹ Predaje koje su bile sličnog sadržaja nisam uvrstila u rad smatrajući da bi njihovo navođenje bilo suvišno.

o hudamu su znali predaje. Devetnaest zabilježenih kazivanja moglo bi se na osnovu analize sadržaja klasificirati u dvije skupine: hudam u kući Kadića u blizini potoka Drobinica, hudam u kući Kadića uz jarak. Budući da je malo zabilježenih primjera, ne možemo biti sigurni koliko je voda bitna za pojavu hudama. Činjenica je da kroz Bihać protiču rijeka Una te potoci Drobinica, Klokot i Privilica.

Hudam u Kadića kući uz potok Drobinicu

U prvoj skupini nalaze se predaje koje se odnose na kuću u kojoj bi se kad padne prvi mrak mogla čuti buka koja je uznemiravala prolaznike. Niko nije vidio nadnaravno biće koje je prouzrokovalo buku, ali su odrasli upozoravali djecu da ne prolaze po mraku blizu te kuće jer se u njoj nalazi hudam. Buke je nestalo kad je kuća srušena, prema tome s nestankom kuće nestalo je i hudama. Sugovornica Četiba Pjanić, rođena i odrasla u Harmanima, kazivala je:

Ne znam od koga sam to čula. Mi ko djeca nismo smjeli proći pored te kuće Kadića navečer, kad je mrak zato što su nas strašili da tu ima hudam, u toj kući dole u podrumu. Dole je bio podrum. Stara ona kuća starinska. Pričalo se da pod kućom ima hudam i onda navečer kad prolaziš sva su djeca trčala, zaletе se od mosta i proturče pored. Bojali se. Ma niko nit je čuo nit je vidio. Samo to je priča bila za djecu. Ono jest bio podrum nekakav mračan, dole ispod kuće.¹⁰

U navedenom se slučaju radilo o vezi hudama i prostora pod porodičnom kućom čiji je zapušteni izgled bio povod za plašenje mlađih mještana. Tokom intervju sa sugovornicom saznala sam da se jedna od stanarki te kuće prezivala Kadić. Pored Četibe Pjanić, još su tri sugovornika pripovijedala kazivanja sličnog sadržaja.

Hudam u Kadića kući uz jarak

U drugoj su skupini kazivanja o starom Hasibu Kadiću, kojeg su poznanici zvali Dedo Hudam i koji je živio u Harmanima uz jarak (kanal) koji opasuje jezgro grada. Za tog se čovjeka vjerovalo da je posjedovao hudama. U okviru ove skupine možemo izdvojiti dvije vrste kazivanja, ovisno o tome da li je hudam bio vidljiv ili nevidljiv ljudima koji su dolazili u kontakt sa Hasibom Kadićem.

U prvoj podskupini (ukupno zabilježeno šest predaja) hudama je mogao vidjeti samo Hasib Kadić jer je za sve ostale bio nevidljiv. Hudam je slušao svog gospodara i ništa nije moglo proći bez njegovog znanja. Posebno je pazio da

¹⁰ Kazivala Četiba Pjanić (1949) iz Bihaća. Zabilježila Amira Dervišević 2015. godine.

ukućani budu uredni i da održavaju čistoću doma. Ukoliko bi ukućani uvečer otišli na spavanje, a ostavili nepospremljeno suđe, hudam bi sve razbijao. Ljutnju bi pokazivao zvekom lanaca na tavanu. Neka svjedočanstva upućuju da se taj hudam pojavljivao u likovima članova porodice i u poslovima koji se inače ne obavljaju noću, poput obrađivanja zemlje. Nakon smrti starog Kadića polovinom prošlog stoljeća nestalo je i hudama. Pažnju privlači da su stanovnici Harmana, nakon smrti Dede Kadića, njegovog sina nazvali Muho-hudam. Hasnija Šahinović je pripovijedala:

Reću vam ono što sam čula, a sad je li to istina, nije li, ja ne znam. Ja znam kad sam ja mala bila, vikali bio hudam Kadića. Kažem ja se sjetila, dok sam ja mala bila još pa mama vako allahrahmetile priča: Veli orala se bašta, znaš de su oni Hadžihajdarevići, znaš ti Ziru, ja sam otud. Pa da. I kaže čitavu veli noć konji se čuju, jeha, Jono Kadića vozi konje, tuče kandžijom. A ona iziđe na verandu, i veli, dragi lbro, veli koja su doba noći veli, a Jono ore Poljkovci bašču. Haj, veli, nosi te đavo. Kakav babo, on nikad nije vjerovo u to. Šta ja znam jel' to istina, nije li. Kaže, ja ujutro ustala kad ništa nije uzorano a ja, veli, vidjela i Jonu, i konje, i veli, pretvorio se hudam u Jonu Kadića. Jel' to istina, nije li, ja ne znam. On je znao natrpati svašta u kuću, hrane da imaju. Bogami sad bi to dobro bilo. Kaže natrpa iz ove tvoje kuće i odnese u drugu. Rekoh kako može biti. Ne znam.¹¹

Najstarija sugovornica obuhvaćena istraživanjem, Safija Hodžić, svoje pripovijedanje o hudamu premrežila je sjećanjem na vrijeme Drugog svjetskog rata. Bježeći od bombardovanja, skrila se sa porodicom desetak kilometara od Bihaća. U izbjeglištvu je saznala da dijeli sobu sa porodicom čiji je najstariji član sin čovjeka za kojeg se vjerovalo da posjeduje hudama. Devedesetsedmogodišnja Safija Hodžić je pripovijedala:

Uz rat to je bilo. To je rat bio. Bilo ono bombardovanje. Njemci bombardovali i mi smo išli na selo, bježali iz grada i ošli na selo u neke Papare. Sad se sjećam, Papari neki se zvali. I da je bio neki Hasib Kadić. Stari čojek da je bio. Imo sina, ma kako se ono zvao, bio s nama na selu. Huse, Husejin. Kako, tako nekako. I on je bio u jednoj sobi sa nama i njegova žena i dvije kćerke. I da je taj stari Hasib imao tog hudama. Hudam, da ga je on izlego. Da je metno jaje pod pazuh i četrdest dana da je držao to jaje pod pazuhom. I da je najedanput izišlo taj, kao sjena njegova. Da je dolazio njemu, i ja to čisto nisam vjerovala, i da je on donosio njemu sve, išao sa njim, za njim ali nevidljivo biće bilo. Niko ga nije vidio, to je samo on vidio. Taj stari Hasib. E to je taj hudam bio. I onda ako nešto pogriješi on na tavanu zvečke, lance i čuju se lanci da lupa. Ja, mi, nismo čuli. I taj njegov sin bio s nama u toj kući u Paparima. A ta kuća Kadića je bila u Harmanima kad ideš našim mezarlucima, ide se ravno onom ulicom, pa na

¹¹ Kazivala Hasnija Šahinović (1936). Zabilježila Amira Dervišević 2015. godine.

lijevo, na lijevo kuća mu je bila. Taj Kadić i on je umro. Davno je on umro. Ali to se uvijek pričalo. I onda dvi one njegove kćerke bile su djevojke, Gopa bila i Vahida. Ako ne operu suđe, on dođe i lupa po tavanu. Lupa po tavanu lancima što nisu oprale suđe. Nema više hudama. Hasib je umro i umro je hudam.¹²

U drugoj su podskupini predaje u kojima je nadnaravno biće bilo vidljivo ne samo Hasibu Kadiću nego i ljudima koji su živjeli u njegovoj sredini. U tim predajama hudam je adžica opisan kao: “Padalj adže, aršin brade. Metar brade, a čojk mali.” Sve predaje, a ukupno ih je devet, kazivala je Vahida Šarganović, koja je rođena 1939. Predaje je čula od svoje majke, koja je živjela upravo u kući Kadića. Radi se sekundarnim memoratima.

To je moja majka kazivala. Ona je živjela 106 godina. To je ona nami govorila, mi se tog hudama bojali. Bog ti jadan, kakvi ko djeca. On je uzo to jaje, sad od kojeg je hodže on to naučio, tu dovu i 41 dan nosio to jaje. A od šta je to jaje nismo baš majke pitali. Je li znala, nije je li? Pod pazuhom i dan i noć učio, 41 dan i izlego tog hudama. I to je valjda duša njegova. Taj Hasib. Kad je on njega izlego, onda je on sve njemu, niko nije ništa smio iz kuće iznjeti ništa da Hasib ne zna. Pa ako je koja snaha ili sin, odnili da on ne zna, on je ošo to donio, platio kolko je ko platio, vraćaju mu se pare. To se pred Hasiba, kaže majka, metne, Hasibu on kaže: Ukro je Ibrega, ukro je Jono, ukrala Alije i ona..., snahe one dvi. Metne pred njega, onda on zovne: Kolko je platito? Kolko je to platito? Nema odniti. Il’ vratiti pare il’ Hasib kad odobri, da uzme onaj što je platio.¹³

Zanimljivo je da u ovim kazivanjima, za razliku od prethodnih, hudam nije bio nevidljiv. Svako ko bi išao starom Kadiću mogao je vidjeti hudama:

On se vidio kad se ode kod Hasiba. Kod tog Hasiba što ga je izlego. On ima skemliju svoju. Vako u čošku. [...] Vidjeli ga ljudi koji dolaze. Vidjeli su, sjedi adže. On je malehan, a brada ovalika bijela.¹⁴

Prema sugovornici, hudam je sa sobom uvijek nosio kotao sa lancima. Unaprijed je znao šta će se dogoditi. Znao je kad će pokrasti banku, kad će biti bombardovanje Bihaća. Prema pričama, on je svog gospodara nagovorio da se sa porodicom iseli iz kuće jer je znao da će kuća biti srušena u jednom napadu za vrijeme Drugog svjetskog rata, što se kasnije i obistinilo. Hasib Kadić je u potpunosti vjerovao svom hudamu. Hudam je upozoravao ukućane da redovno obavljaju islamske vjerske dužnosti (namaz, post, udjeljivanje milostinje...), da paze na urednost i čistoću doma te da budu dobri domaćini

¹² Kazivala Safija Hodžić (1918). Zabilježila Amira Dervišević 2015. godine

¹³ Kazivala Vahida Šarganović (1939). Zabilježila Amira Dervišević 2015. godine.

¹⁴ Kazivala Vahida Šarganović (1939). Zabilježila Amira Dervišević 2015. godine.

gostima. To se upozoravanje ogledalo u tome što bi stvarao buku ili bi razbijao suđe.

Ista kazivačica je ispričala dva kazivanja koja su sižejno razvijenija. Jednom su prilikom sinovi Dede Hudama bez očevog znanja prodali daske za gradnju mlina. Tri puta se drvena građa vraćala u dvorište na neobjašnjiv način, što je bilo pripisivano hudamu. Nakon što su sinovi obavijestili oca o trgovini i on dao pristanak, daske su ostale kod onog ko ih je kupio.

Prema predaji, hudam nije volio da neko sumnja u njegovu snagu ili da ga vrijeđa. Kako je njegovo prisustvo u ovozemaljskom svijetu kod većine stanovnika izazivalo strah, bilo je vrlo malo onih koji bi se usudili da ga vrijeđaju ili psuju. Vahida Šarganović donosi i predaju o jednom takvom slučaju kada je njezin poznanik Redžo Hodžić opsovao adžicu. Ovaj ga je nakon nekoliko dana sačekao sa kotlom i lancima i pratio ga do kuće udarajući lancima oko njega. To se zastrašivanje nastavilo i u kući jer adži ni zaključana vrata nisu bila prepreka, on se mogao provući kroz ključaonicu. A kad je Hodžić ušao u sobu iza njega je bila crna mačka. Samo je u ovom primjeru zabilježena transformacija hudama u mačku, međutim, treba istaći da se prema islamskom vjerovanju šejtani (đavoli) prikazuju ljudima, između ostalih, u obliku crne mačke. Prema Baliu: "Crni pas je šejtan u psećoj rasi. Šejtani često uzimaju taj oblik kao i oblik crne mačke. Razlog tome je što crna boja više od drugih boja pogoduje šejtanskim silama i posjeduje toplotnu energiju" (Bali 2006: 39).

Uvidom u sadržaj primjetno je da su u prvoj podskupini predaja kazivači komentirali predaje i iskazivali određenu sumnju u istinitost sadržaja, dok je u drugoj podskupini, koja sadrži memorate bliskih članova porodice koji su bili dio porodice Kadić, imenovanjem svih učesnika zbivanja, čestim zaklinjanjima i stalnim upućivanjem na tradiciju istaknuto vjerovanje u istinitost kazivanja. Upravo je u kazivanjima druge podskupine primjetno "vjerovanje u istinitost onoga o čemu se kazuje" (Bošković Stulli 1997: 18) kao jedna od važnih osobina predaja. Tako je pripovijedanje kazivačice Vahide Šarganović povremeno bilo prekidano komentarima njezinog supruga Selima Šarganovića, koji bi potvrđivao istinitost priče poput kratkog iskaza da je hudam bio čuvar ili komentirao njegov izgled: "Kaže se: 'Padalj adže, aršin brade. Metar brade, a čojk mali.'"

ZAVRŠNA PROMIŠLJANJA

U okviru mitoloških predaja zabilježenih među bošnjačkim stanovništvom kao posebna skupina izdvajaju se predaje o hudamu. Okosnicu navedenih kazivanja, skromnih po obimu, čine vjerovanja u nadnaravna bića koja upozoravaju ljude na čistoću, urednost i pridržavanje vjerskih propisa. Zabi-

lježene predaje vezuju se za određena mjesta ali i za ljude koji su, vjerovalo se, posjedovali vlastitog uslužnog duha. Terenska istraživanja periodično provedena u Bihaću tokom 2015. i 2016. godine pokazala su da stanovništvo Harmana još uvijek čuva priče o hudamu Hasiba Kadića iako je on sredinom prošlog stoljeća umro, a kuće, za koje se smatralo da se u njima nalazi hudam, više ne postoje. Zabilježena kazivanja o hudamu iz Harmana posjeduju upravo one osobine koje takve priče svrstavaju u žanr usmene predaje, "ta se pričanja osnivaju na vjerovanju u realnost onoga što se kazuje (recentnom ili nekadašnjem); kompozicijski i stilski veoma su jednostavna i obično jednoepizodna; tematski govore o vjerovanju u mitska bića, o povijesnim reminiscencijama, o podrijetlu pojava i stvari itd." (Bošković-Stulli 1975: 123). Upoređujući sadržaje predaja, primijetila sam da se niti jedno kazivanje koje je zabilježila Aiša Softić ne odnosi na kuću uz potok Drobinicu. Za razliku od ranijeg istraživanja, predaje zabilježene tokom 2015. i 2016. tematski su raznovrsnije. U njima se detaljnije opisuje način sticanja hudama, zgode sa njegovim iskazivanjem ljutnje, transformacijama, sposobnosti prenošenja predmeta i materijala sa jednog mjesta na drugo na neobjašnjiv način. Mlađe predaje otkrivaju neke nove osobine hudama poput tjelesne vidljivosti, poprimanja oblića životinje (mačke) i vidovitosti. Osobine, izgled, ali i uloga hudama u životu Hasiba Kadića povezuju to biće, prije svega, za džinski svijet. Osažene uticajima koji su pristizali iz islamske tradicije, posredstvom vjeroučitelja, usmene predaje o hudamu – nadnaravnom biću iz Harmana u Bihaću – svojom postojanošću i danas svjedoče o snazi usmene priče.

NAVEDENA LITERATURA I IZVORI

- Bali, Vehid Abdusselam. 2006. *Zaštita od džina i šejtana*. Sarajevo: PAMI.
- Bošković-Stulli, Maja. 1975. "Narodna predaja – Volkssage – kamen spoticanja u podjeli usmene proze". U Maja Bošković-Stulli. *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb: Mladost, 121–135.
- Bošković-Stulli, Maja. 1997. *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bošković-Stulli, Maja. 1997. *Usmene pripovijetke i predaje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bulat, Petar. 1922. "Pučko praznovjerje i mitologija". *Narodna starina* 1: 56–61.
- El-Eškar, Omer b. Sulejman. 2010. *Svijet džina i šejtana*. Bužim: Ilum.
- Kulinović, Mehmed Fejzi beg. 1898. "Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 10: 503–530.
- Lozica, Ivan. 1995. "Dva demona: orko i macić". *Narodna umjetnost* 32/2: 11–63.
- Mičijević, Senad. 2009. *Bosanski etnološki rječnik*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.
- Omer, Nijaz. 2007. *Đavo: mit i istina. Traktat o zlu*. Gračanica: BZK Preporod.
- Palavestra, Vlado. 1991. *Historijska usmena predanja naroda u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za književnost, Svjetlost.

- Smailbegović, Esma. 1986. *Narodna predaja o Sarajevu*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Softić, Aiša. 2002. *Usmene predaje Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Preporod.
- Softić, Aiša. 2004. *Usmena proza Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Preporod.
- Softić, Aiša. 2005. *Zbornik bošnjačkih usmenih predaja*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Šešo, Luka. 2012. "Nema više vila, a nema ni konja. Promjene tradicijskih vjerovanja u nadnaravna bića". *Zbornik za narodni život i običaje* 56: 95–146.
- Škaljić, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

THE ORAL TRADITION OF HUDAM FROM HARMANI

SUMMARY

In the context of mythological traditions recorded among the Bosniak population in Bosnia, one special kind that stands out is the one about Hudam. These narratives should be considered within the framework of traditional beliefs in a supernatural being that appears in buildings where people live, and warns the members of the household about the cleanliness of their home by pounding or breaking dishes. The recorded traditions are linked to specific places but also to people, who are believed to possess their own service spirit. By comparing contemporary mythological traditions concerning this being with those recorded twenty years earlier in the same area (Bihać), the aim of this paper is to draw attention to the persistence of narrating about Hudam in the Bosniak oral tradition.

Keywords: Bosniak oral tradition, belief, supernatural beings, Hudam, traditions, demoniac (mythological) traditions